

FTAP 16.21.33

Ғылыми мақала

А.Б. Салқынбай

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,

Алматы қ., Қазақстан

(E-mail: asalkbek@gmail.com)

Абай – адам санасының реформаторы

Аңдатпа. Мақалада Абай ойшылдың дүниетанымы мен қазақ санасына жасаған реформаторлығы «Ғақлия» сөздері негізінде қарастырылады. Ақынның тарихи қалыптасқан санадағы танымға реформа жасағаны – тек қазақ мақалдарын сынауы ғана емес, кейде біліп, кейде білмей айтылған тұжырымдарды қайтадан ойлы көзбен, сын көзімен қарап, санаға салмақ салғаны. Абай логикалық тұрғыдан терең ойлану арқылы кей ұғымдарды, пайымдауларды, тұжырымдарды әлі де тереңдете түсу қажеттігін алға тартады. Абайдың реформаторлығы – ұлттың ойлау жүйесіне, ұлт санасына, дүниетанымдық басты негіздеріне жаңа ойлау дағдыларын жасампаздықпен енгізген жаңалықтарында. Ол ақиқатты тану мен өзіңді танудың асыл жібін танып, тауып, қарапайым әдістер арқылы оңай түсінудің жүйесін көрсетті. Шындықты түсіндіру үшін ойлаудың қарапайым әдістерін пайдаланып, «Енді құдай тағала бір антұрғанға еңбексіз мал береді екен. Бір құдайдан тілеп, адал еңбек қылып, пайда іздеген кісінің еңбегін жандырмай, қатын-баласын жөндеп асырарлық та қылмай, кедей қылады екен. Ешкімге залалсыз бір момынды ауру қылып, қор қылады екен. Қайда бір ұры, залымның денін сау қылады екен. Әкешесі бір екі баланың бірін есті, бірін есер қылады екен» сынды әлемнің қарапайым тілдік бейнесі арқылы қабылданған жалған ойлау қалпының бұрыстығын бірін екіншісінен шығару әдісін қолдану арқылы дәлелдейді. Формальды логиканың бұл әдісін Сократ та осылай пайдаланған еді. Сократтық әдісті пайдалану арқылы қалың елдің өзі таныған тұжырымдарының қисынды-қисынсыздығын санамен ойлап, дұрыс пен бұрыстың арасын қайта салмақтауын, ақыл таразысына салуын ұсынады. Осылайша қайта ойлау қажеттігін қалыптап, танымның сыни тұрғыдан дамуына бағыттады.

Адамдар, көбінесе, санаға сіңген танымдық қалыптарға тәуелді. Бұл қалыпты кім, қашан енгізгені де белгісіз... әсіресе дінмен, саясатпен енген қалыптардан арылу оңай болмайды. Ал қалыпты бұзу – сыни ойлау деңгейіне жеткен жасампаз тұлғаларға тән. Абайдың жасампаздығы – осындай санада сақталған, қабылданған қалыпты бұза алғандығы, ақиқатқа жетудің дұрыс жолын меңзеп, өзін-өзі танудың оң жолын көрсетуі.

Түйін сөздер: ойшыл, Абай, дүниетаным, реформатор, таным, ұлт санасы, адами болмыс

DOI: <https://doi.org/10.71078/qwts1d55>

Түсті: 10.06.2025; Мақұлданды: 15.06.2025; Онлайн қолжетімді: 21.06.2025.

Кіріспе

Қазіргі қазақ қоғамында шынайы ұлттық құндылықтардың қайта жаңғыруы, бұқаралық тұтыну мәдениетінің ұлттық жаңаруы байқалады. Рас, кей әлеуметтік ортада жалған құндылық сипатындағы «жаңа» нормалар мен имитациялардың да қатар өмір сүріп отырғанын жасыра алмағанымызбен, қоғамдағы жарқын өзгерістердің, ұлттық

дәстүрге, ділге бет бұру үдерісінің қарқынын аңғару қиын емес. Бұл – бүгінгі бұқараның ішкі рухани қуатының нәтижесінде пайда болған сілкініс. Жаһандану мен күн сайын дамып жатқан «көзді ашып-жұмғанша, жылдам хабар алғызатын» ғаламтор заманында, халықтың әлеуметтік белсенділігі ұлттық құндылықтардың қажеттілігін өзіндік МЕНнің өлшемі ретінде алға оздырды.

Адам баласының өз өмірін бағалауы, өзін тануы ең күрделі мәселе. Бұл тек философияның ғана емес, сонымен бірге психологияның, әлеуметтанудың, сонымен бірге тілдік бірліктер арқылы таңбаланатындықтан лингвомәдениеттану мен лингвофилософиялық зерттеулердің де нысаны бола алады. Әрбір адамның өзіндік діни түсінігі дүниетанымының құрамдас бөлігі, діннің шығуы, ерекшелігі, адамның рухани өміріндегі мәні т.б. туралы азды-көпті ақпаратының болатыны белгілі. Діни дискурстың мәнін айқындаудың өзіндік салмағы бар.

Зерттеудің мақсаты – Абайдың «Ақыл» сөздеріне негіздей отырып, ұлы ақынның реформаторлығын, ұлттың ойлау жүйесіне, ұлт санасына, дүниетанымдық басты негіздеріне жаңа ойлау дағдыларын жасампаздықпен енгізген жаңалықтарын зерделеу.

Зерттеу әдістемесі

Тіл мен ойлау бір-бірімен тығыз байланысты деген ғылыми қағиданы еске алар болсақ, қоршаған орта туралы, адамдардың бір-бірімен қарым-қатынасы туралы таным – санада қалыптасқан дәстүрлі ақпараттардың негізінде жасалады. Ойлаудың сыртқа шығар көрінісінің ең негізгісі сөз арқылы орындалатындықтан, ойлау үдерісі мен адамның өзін қоршаған болмысты тануы тілде қалай көрініс табады деген мәселе лингвофилософиялық, лингвомәдени тұрғыдан зерттеу үшін маңызды. Халықтық қарапайым санада қалыптасқан пайым-түсінік Абай «Ақыл» сөздерінде жасампаздықпен жаңғыртылады. Абай жазып отырған мәселе қазақтың әлеуметтік тәжірибесінде бар. Біреудің бай не жарлы болуын, ауру не сау болуын, есті не есер болуын, жақсылыққа не жамандық жасауға икемді болуын жазмыштан көру санада қалыптасқан. Тілімізде қалыптасқан «Алланың жазуы», «Тәңірінің қалауы», «Құдайсыз қурай да сынбайды», «Жазмыштан озмыш жоқ» т.б. сынды тұрақты тіркестер мен мақал-мәтелдер бар. Әлемнің қарапайым тілдік бейнесі арқылы берілген пайымның сипаты күнделікті өмірде кездесетін қарапайым түсінікке негізделгендігі зерделенеді.

Нәтижелер мен талқылау

Абай ойы – ұшқыр, көңіл көкжиегі – терең. Ойшылдың «дүниетанымы өте күрделі» де жасампаз. *«Түзікті бейішке шығарамын деп, бұзықты тозаққа саламын деп айта тұра, пендесінің біреуін жақсылыққа мейілдендіріп, біреуін жаманшылыққа мейілдендіріп, өзі құдайлық құдіретімен біреуін жақсылыққа бұрып, біреуін жамандылыққа бұрып жіберіп тұрады екен. Осының бәрі құдай тағаланың айыпсыз, мінсіз гафур рахимдығына, әділдігіне лайық келе ме? Жұрт та, мүлік те – бәрі құдайдың өзінікі. Бұл қылғанын не дей аламыз?»* деген сауал қояды. Ау, біздің ойымыз, біздің дұрыс деп санаған тұжырымымыз жаратушынікі екенін кім білді? *«Кім жақсылық, кім жамандық қылса-дағы құдайдан келген жарлықты қылып жүр екен дейміз бе?»*. Ұлы Ақын осылайша тарихи қалыптасқан санадағы танымға шабуыл жасайды. Бірді біліп, бірді білмей айтылған тұжырымдарды қайтадан ойлы көзбен сын көзімен қарап, санаға салмақ салады. Тілде айтылып, сақталып қалған ұғымның бәрі шындық деу ақиқатқа жанаса ма деген сауалды көңілге ұялатады. Біреу жамандық жасайды, сатқындық істейді, кісіге қол жұмсайды, өзгенің өміріне араласады, қорлайды – осының бәрін жаратушы жасатып тұр деуге ауыз бара ма? Жаратушыны «ақылмен танудың», «әуелі иманды түзеудің» қарапайым жолын көрді Абай, көрді де осы жолдың түзулігін білді, білгенін Ақыл Сөзінде мұсылмандарға ғибрат етті. Абай логикалық

тұрғыдан терең ойлану арқылы кей ұғымдарды, пайымдауларды, тұжырымдарды әлі де тереңдете түсу қажеттігін алға тартады. Абайдың реформаторлығы, демек, ұлттың ойлау жүйесіне, ұлт санасына, дүниетанымдық басты негіздеріне жаңа ойлау дағдыларын жасампаздықпен енгізген жаңалықтарында. Ол ақиқатты тану мен өзінді танудың асыл жібін танып, тауып, қарапайым әдістер арқылы оңай түсінудің жүйесін көрсетті. Шындықты түсіндіру үшін ойлаудың қарапайым әдістерін пайдаланып, «Енді құдай тағала бір антұрғанға еңбексіз мал береді екен. Бір құдайдан тілеп, адал еңбек қылып, пайда іздеген кісінің еңбегін жандырмай, қатын-баласын жөндеп асырарлық та қылмай, кедей қылады екен. Ешкімге залалсыз бір момынды ауру қылып, қор қылады екен. Қайда бір ұры, залымның денін сау қылады екен. Әке-шешесі бір екі баланың бірін есті, бірін есер қылады екен» сынды әлемнің қарапайым тілдік бейнесі арқылы қабылданған жалған ойлау қалпының бұрыстығын бірін екіншісінен шығару әдісін қолдану арқылы дәлелдейді. Формальды логиканың бұл әдісін Сократ та осылай пайдаланған еді. Сократтық әдісті пайдалану арқылы қалың елдің өзі таныған тұжырымдарының қисынды-қисынсыздығын санамен ойлап, дұрыс пен бұрыстың арасын қайта салмақтауын, ақыл таразысына салуын ұсынады. Осылайша қайта ойлау қажеттігін қалыптап, танымның сыни тұрғыдан дамуына бағыттайды.

Адамдар, көбінесе, санаға сіңген танымдық қалыптарға тәуелді. Бұл қалыпты кім, қашан енгізгені де белгісіз... әсіресе дінмен, саясатпен енген қалыптардан арылу оңай болмайды. Ал қалыпты бұзу – сыни ойлау деңгейіне жеткен жасампаз тұлғаларға тән. Абайдың жасампаздығы – осындай санада сақталған, қабылданған қалыпты бұза алғандығы, ақиқатқа жетудің дұрыс жолын меңзеп, өзін-өзі танудың оң жолын көрсетуі. Ол қандай жол еді?

1-сурет: «Мені таныған ақылменен таныр»

Адамзаттың өміріндегі ең күрделі және көп сұрақ туғызатын тақырып: адам мен жаратушы арасындағы байланыс, тағдыр, әділет және адамның өз іс-әрекетіне жауапкершілігі. Абай адамдардың өмірде кездесетін әр алуан жағдайына мән бере отырып, терең философиялық тұрғыдан талдау жасайды.

Адам тағдырын Аллаға жүктеп, өзінің әрекеттеріне жауапкершілікпен қарамауын, бәрін Құдай тағаланың жазуынан көруін нақты деректермен жеке-жеке талдай келе, мұндай көзқарастың әрқашан дұрыс боларлық қуаты да, күші де жоқ екенін айқындап, тарихи қалыптасқан көзқарастың бұрыстығына көз жеткізеді. Құдай Тағала әрбір адамға ақыл мен ерік бергенін, ал оның істеген іс-әрекетіне өзі жауапты екенін түсіндіргісі келеді. Қиындықтар мен сәтсіздіктерді тек Аллаға ғана артып, өздері ештеңе өзгертуге тырыспау ақылдың ісі емес. Алла тағала адамға ақыл берген, сол арқылы адам өзінің өмірін өз қолында ұстай алады. Ақынның ойынша, иман мен ғибадат адамның ақылымен толық болуы тиіс. Яғни жақсылық жасау мен жамандық жасау, жолдасты сату мен уәдеге берік болу, мейірімді не зұлым болу – жеке адамның өз таңдауы. Әр жеке адам өз әрекетіне жауап береді.

«Жақсылық, жамандықты жаратқан – құдай, бірақ қылдырған құдай емес, ауруды жаратқан – құдай, ауыртқан құдай емес, байлықты, кедейлікті жаратқан – құдай, бай қылған, кедей қылған құдай емес деп, нанып ұқсаң болар, әйтпесе – жоқ» – ой түйіні, сөздің тоқ етері осы. Абайдың философиясы терең ойлануды талап етеді. Ол адамзаттың ақыл, әрекет, иман, парыз арасындағы байланысты терең түсінуін қалайды. Егер адам өз

ақылымен дұрыс шешім қабылдап, өзінің іс-әрекетіне жауапты болса, онда оның иманы мен ғибадаты да шынайы болады. Бұл шындық бүгінгі күнде де өзекті екені даусыз. Абайдың жиырма сегізінші сөзіндегі ойлар – адам мен Алла арасындағы терең байланыспен адамның өз тағдырына деген жауапкершілігін түсінуге шақыратын даналықтың бір үлгісі. Бұл сөздер қазіргі заманның адамына да маңызды, себебі данышпан бізді өз әрекеттеріміздің салдарына жауапты болуға, ақылмен әрекет етуге шақырады.

Ой түйініндегі әр сөздің нақты қолданысы мен айқын да дәл жеткізілуінің маңызы ерекше. Гумбольдт ілімі бойынша, халықтың дүниетанымы объективті шындықпен емес, халық рухының сыртқы көрінісі болып табылатын тілмен анықталады. Абайдың *«Жақсылық, жамандықты жаратқан – құдай, бірақ қылдырған құдай емес, ауруды жаратқан – құдай, ауыртқан құдай емес, байлықты, кедейлікті жаратқан – құдай, бай қылған, кедей қылған құдай емес»* деп жазғанын оқығанда, ойланбайтын жан болмасқа керек. Қарапайым детальдар арқылы жасалған көрнекті ой жүрекке жетеді де, ақылды адам иман таразысының алдында тұрғандай сезініп, өз әрекетіне жауап іздей бастайтыны анық. Тіл арқылы сақталған тұжырымдар ұрпақтан ұрпаққа жетпек. Ал оның дұрысы мен бұрысы нақты өмір тәжірибесінде айқындалмақ. Жақсылықты не жамандықты жасау адамның өз таңдауы екеніне ақылымен ойлап жету үшін, имандылық пен имансыздықтың ақылмен таңдалып алынғанын түйсіну үшін, түсіндіру үшін таңдалып алынған тілдік деректердің күнделікті өмірде жиі кездесетін қарапайым заттар мен құбылыстарды, әрекеттерді таңбалауы аса маңызды. Ұлтымыздың дүниетанымы «халық рухының сыртқы көрінісі» саналатын қазақтың қасиетті ақыл сөзінде жатыр. Сол ақыл сөзді жүйелеп, оның артық-кемін бағалап, турасын талдап, бұрысын түзеген Абай данышпанның *«Ғақлия сөзінде»* жатыр. Адамның ойлауы сөз түрінде көрініс тауып, жүзеге асатындықтан, ойлау процесі мен адамның өзін қоршаған болмысты тануы тілде қалай көрініс табады деген мәселені лингвофилософиялық бағытта зерделеудің маңызы ерекше.

Абайдың басты тұжырымдамасы – ақылмен, қайратпен өз жолыңды тауып, жүректің үніне құлақ асу. Өзіңді өзің табуға, тануға ұмтылу. Өзіңді өзің дамытуға ұмтылу үшін, жүйелі ойлау деңгейіне шығу қажет. Ал бұл үзіліссіз білім алу жолын, ғылым жолын таңдау деген сөз.

Өмірдің мәні – дамуда. Заман озады, заманмен бірге адам өзгереді. Әр заманның өз үні, өз сөзі бар, заман сұранысына сай, көзқарастар өзгеріп отырады десек те, адамның рухани болмысын анықтайтын маңызды құндылықтар жүйесі өз мәні мен маңызын сақтайды. Қазіргі заманғы әлем – үміттер әлемі. Үмітті адамның таңдары – білім жолы. Бұл анық. Білім кеңейген сайын біз өзіміздің тұжырымдарымызды толықтырып, білмегенімізді біліп, кемімізді күзеп, бұрысымызды дұрыстап, ... әйтеуір ізденіс үстінде боламыз. Адамның рухани дамуының ең басты тірегі – ізденіс, іздену арқылы өзіңнің жеке басыңдағы кемшілігіңді сынай білу деңгейіне жетуге болады. Санада қалыптасқан қателерді табу және онымен күресу, сол қисындар мен болжамдарды, қағидаға айналған дәстүрлі пікірлерді сынау арқылы жүзеге асады. Адам өзінің немесе басқа адамдардың идеяларын сынай алады. Дұрыс сын – шындықты іздеудің бастапқы шарты да.

Сыни тұрғыдан ойлау жүйесінің тарихы софистік ілімнен бастау алатыны туралы жазылған ғылыми пәссапалық әдебиеттер жеткілікті. Сыни тұрғыдан ойлау деген сөз – ақиқатқа, имандылыққа, адалдыққа, жақсылыққа сәйкес келмейтін әрекетті теріске шығара отырып, оның бұрыстығын дәлелдеу. Еркін ойлы, дүниетанымы кең, білімі терең, тәуелсіз шешім қабылдай алатын кісі сыни тұрғыдан ойлауға қабілетті де, әрі оны еркін айта да біледі. Яки, сыни тұрғыдан ойлау мен оны айтудағы маңызды шарт – ойлау еркіндігі мен сөз бостандығы деуге негіз бар. Софистер арасында «дана болу – еркіндікке ие болу деген сөз, ойды еркін, сауатты сөйлеумен сәйкестендіретін ойлау» деген пікір кеңінен тараған.

Абай данышпан – еркін ойлауға қабілетті, еркін ойды сауатты сөйлеумен де сәйкестендіре алған тұлға. Ақынның еркін ойлы логикалық пайымдаулары мен егжей-тегжейлі дәлелдеулері «Жиырма тоғызыншы» сөзінен айқын көрінеді. Абайдың осы сөзі туралы академик З. Қабдолов былай деп ой толғайды: Абай өзінің «Жиырма тоғызыншы сөзінде» қазақтың кейбір мақалдарын қатал сынға алады. Шынында да көнелеу мақал-мәтелдердің ішінде бір кезде үстем таптың тілек-мүддесінен туған, адамда адастыратын, зияндылары толып жатыр. Ақын жұртшылыққа соны әшкерелеп, мұндай сөздерге «сақ болу керектігін» түсіндіреді. Сөйтіп, оның бұл арада айтар пікірлері де халықты еңбекке баулыған үгіт-насихаттарына тоғысады: «жарлы болсаң, арлы болма» деген мақалға қарсы шыққан Абай - «ардан кеткен соң, тірі болып жүргені құрысын. Егер онысы жалға жүргенде жаныңды қинап, еңбекпенен мал тап деген сөз болса, ол ар кететұғын іс емес, тыныш жатып, көзін сатып, біреуден тіленбей, жанын қарманып, адал еңбекпен мал іздеме; ол арлы адамның ісі», - дейді¹.

Рас, сыни тұрғыдан ойлау ХХ ғасырда қолданылмады. Сыни тұрғыдан ойлау кеңестің саясатқа қайшы келді. Абай толғамдары мен тұжырымдары –сыни ойлаудың төрінде тұр. Абайға Далалықтарға тән ой еркіндігі мен сөз еркіндігін сезіну тән. Қоғам сыни тұрғыдан ойлауға енді мүмкіндік алған ХХІ ғасыр Далалықтар үшін жасампаздық, жаңғыру заманы болып келмек. Ендігі жас буын алынған ақпаратты талдауға, қорытынды жасауға және талдау негізінде шешім қабылдауға, өз пікірін қалыптастыруға, өз ұстанымын қорғауға мүмкіндік алды. Абайдың аяңдап келіп айтар түзелген сөзін тыңдар *тыңдаушысын* туғызды заман.

Біздіңше, «Жиырма тоғызыншы сөз» алдыңғы Жиырма жетінші, Жиырма сегізінші сөздердің заңды жалғасындай. Ой – ортақ, тұжырымдары – жақын.

Қазақ сөзінің мәйегі саналатын мақал-мәтелдердің әдеби тіліміздегі маңызы ерекше. Мақал-мәтелдерде ұлтымыздың дәстүрлі дүниетанымы көрініс тапқан. Ұлттық мәдениетіміздің құрамдас бөлігі болатын тілдік бірліктердің ерекше бұл түрі қазақ халқының мәдениетінен, салт-дәстүрінен, ділінен мол ақпарат береді. Өзге сөздермен салыстырғанда, мақал-мәтелдердің табиғаты бөлек, мұнда толғамды ой, тұжырымды пікір бар. Далалықтардың данагөй сөзі – осы мақалдарда.

Кез келген тілдегі мақал-мәтелдердің басым бөлігі адамның тұлғалық ерекшеліктерін, ішкі рухани жан-дүниесіндегі мәнді сипаттауымен, сондай-ақ қоғамдағы әр алуан әрекеттерге баға беруімен айқындалмақ. Мақал-мәтелдер – адам болмысының қоғаммен қарым-қатынасындағы егжей-тегжейлі ерекшеліктерін ұрпақтан-ұрпаққа жеткізуші, ғасырлар тереңінен бастап, тәжірибе арқылы қабылданған ақиқатты танытушы. Мұндай мәні терең сөздер арқылы адам санасында жанды әрекеттер қалыптасып, қоршаған әлемге қатысты түрлі бағалауы, адамдардың бір-бірімен қарым-қатынасындағы сезімдері, тарихи тәжірибесі, ішкі жан дүниесіндегі сезімдері жеткізіледі. Мақал-мәтелдердің күнделікті қарым-қатынаста қолданысы арқылы сөз жүйесінің іргелі жасампаздығы айқындалмақ. Тілдік бірліктер арқылы көрінетін санада жинақталған, қорланған, тілдік тәжірибеден өткен ақпараттар ұлт болмысын саралайды, сол арқылы ұлт рухының, дүниетанымың биіктігін танытады.

Әлемнің когнитивті тілдік бейнесі ретінде адам болмысының кемшіліктері мен идеалды адамдардың жоқтығын көрсететін мақал-мәтелдер де молынан кездеседі. Көбінесе мұндай мақалдар бинарлық оппозицияда тұрады.

Мақалдар мен мәтелдер халықтың күнделікті өмірінен ақпар беріп, дүниетанымының тілдегі көрінісі болады дедік. Әлемдік озық ойлардан хабары мол, сыни тұрғыдан ойлаудың биік деңгейін оқып-біліп меңгерген, ең бастысы, еркін ойлы, Ар ілімін жасаушы, «пайда ойлаудан» гөрі «Ар ойлауды» биік қоятын далалық дүниетанымды бала жасынан бойына сіңірген Абай қазақтың кей мақал-мәтелін жөндеуге, оң бағытта

¹ <https://abai.kaznu.kz/?p=1070>

халықтың санасын тәрбиелеу ісіне жол салды. Біршама сөзде кеткен мінді түзеді. Аталған мақалдарда *«не құдайшылыққа, не адамшылыққа жарамайтұғыны»* бар еді.

Ақыл сөзді шын ғибрат алып оқыған әрбіріміз Абай көрсеткен кемшілікті тани, мінді түсіне алатынымыз анық. Сыни тұрғыдан ойлау барысында сөзде кеткен міннің дұрыс анықталғанын, оның соқырға таяқ ұстатқандай анық жазылғанын түсіну, көзі қарақты, көкірек көзі ашық жанға қиын болмасқа керек. Ия, ХХ ғасырдағы кеңестік кезең үшін сыни тұрғыдан ойлауға кісен салынды. Сондықтан көптеген ғалымдар Абай сынынан таптық қатынастың көрінісін іздеуге талаптанды. Мұның уақытша талғажау әрекет екені түсінікті де. Ең бастысы, бұл кезеңдегі жазушылар, ғалымдар кеңестің кескісінен Абайды арашалап алды. Бұл ұлт үшін үлкен рухани жеңіс болды. Кейінгі жылдары Абайдың өзінің сыншылары да көбейіп, «Абай тұлғасын тым биіктету қате, ол да біздей «пенде» ғой» деушілердің шыққанын да білеміз. Абайдың пенде емес, Адам екенін, Қазақ екенін, қазақ Ақыны, Қазақтан шыққан данышпан екенін, данышпан ішінен шыққан Көреген екенін, ал көрегендік әлемдік деңгейде бағаланатынын дәлелдеу қажет болатын заманға куә болып жүргеніміз рас.

Абай заманы – феодалдық қоғамның артта қалып, хандық жүйе тарих қойнына еніп, капиталистік қоғамның жаңа белгілері айқындалып, орыс саясатының өктемдігі артып, колониалдық саясаттың уығы әбден бекіген уағы еді. Саясат өзгеріп, саясатқа сәйкес қоғамдық қатынастар дамып, әлеуметтік сұранысқа сәйкес адам мінезі де, қалыбы мен әдебі де өзгере бастаған тұста:

*Әркімді заман сүйремек,
Заманды қай жан билемек?
Заманды жаман күйлемек,
Замана оны илемек – болатыны да анық еді.*

Бірақ «малы жанының, жаны Арының садағасы» болған Дала заңы мызғымауы керек. Ал осы жазылмаған дәстүрді жалғау үшін, «Ар», «намыс», «парыз» ұғымдарының мәнін сақтау үшін де Абай мақал-мәтелдерде берілетін мағынаға, мақал-мәтел арқылы берілетін тәрбиеге, ұлт болмысын сақтайтын дүниетанымдық тіректерге жауапкершілікті сезіне отырып сын айтады. Бұл сын мін іздеу емес, ащы болса да шындығын айтып, болашақ ұрпақты арсыздықтан, тоғышарлықтан сақтандыру еді.

Жә, сонымен, жиырма тоғызыншы сөзде Абай мына мақалдардың мәніне терең үңіліп, олардың болашақтағы ұрпақ үшін дәстүрлі ұлттық дүниетанымның көрінісі бола алмайтынын ашық жазады:

- 1) *Жарлы болсаң, арлы болма;*
- 2) *Қалауын тапса, қар жанады, сұрауын тапса, адам баласының бермейтіні жоқ;*
- 3) *Атың шықпаса, жер өрте;*
- 4) *Алтын көрсе, періште жолдан таяды;*
- 5) *Жүз күн атан болғанша, бір күн бура бол;*
- 6) *Ата-анадан мал тәтті, алтынды үйден жан тәтті.*

Бұл мақал-мәтелдерді қазір де қолданатынымыз бар, әлі де болса, санамыз жаңғырып, жасампаздық жолына түстік деп айта алармыз ба? Арды биік қойып, жеке мүддені пайда көретініміз, ата-анадан мал тәтті деп, оларды жылатып қалдырып, болмаса қарттар үйіне өткізіп жүргеніміз жасырын ба? Осы біздің көкірегімізді имансыздық жайлап алып бара жатқан жоқ па?

Абай көрсеткен әр мақалды жекелей талдап, мағыналық құрылымын танысақ, данышпан көрсеткен кемшіліктер айқындала түседі. Мақал-мәтел мағынасы, әдетте, семантикалық жүйеде талданғанда анығырақ айқындалады. Талданатын ұғымдар арасында мағыналық байланыстарды саралау, мақал-мәтел мағыналарының ұқсастық матрицасын құру – әлеуметтік семантикалық талдаудың қажетті бөлігі. Тілдік санада әбден қалыптасқан сөз мағыналарының кемшілігін, мәнінің бұрыстығын сөз қолданушы

іштей бағалап, оны толық мойындауы қажет. Бұл тек лингвистикалық ғылыми қағида үшін емес, ана тілінде сөйлейтіндердің қолдауы мен қолдануы үшін, қабылдауы үшін маңызды.

Қазіргі жастардың бұл мақалдарды қабылдауы мен бағалауы, сөйлеу тәжірибесінде қолдануын анықтау мақсатында психолінгвистикалық эксперимент жасалды. Студенттер өзді-өзі диалог құра сөйлесіп, көрсетілген мақалдарды қосып, диалог тізбегін мәніне қарай қолданып, сабақтастыра жалғастырады. Дискурстық қарым-қатынаста мақал-мәтелдің мағыналық сипаты айқындалып, көпшіліктің қалай қабылдайтыны байқалады.

Әр тәжірибеге екі студент қатысады. Абай сынға алған мақалдар қағазға жазылып, үстелге қойылады да, студент оны өзі таңдайды. Таңдалған мақал бойынша мағынасына лайықты пікір айтылып, мәтіннің бүтіндігі сақталуы міндеттеледі. Сұқбатта мақалдың ішкі мағынасы мен мәні айтушының ішкі ой әлемінің тілдік бейнесіне айналады.

Алынған нәтижені өңдеуге топ студенттері қатыстырылады.

Абай сынға алған мақалға қатысты бинарлық оппозицияда тұратын мақалдар бар. Бұл мақалдарды сұқбатқа қатысқан студенттер тиімді пайдалана отырып, қарсыласын сөзбен тоқтата алды.

Келтірілген мақалдардың мағыналық жағынан оппозициялық қатынасы немесе мәнінің өзге де семантикалық құрылымдарының ерекшелігін айқындау арқылы, бастапқы Абай сынға алған мақалдардың беретін мағыналары ұлттық дүниетанымның сипатын таныта алмайтындығын психосемантикалық эксперимент арқылы дәлелдеуге талаптанамыз.

Сыналған алты мақал-мәтелдің қазақ дүниетанымына сәйкессіздік дәрежесі өзге мақалдардың мағыналары арқылы бағаланады. Нәтижесінде сыналған мақал-мәтелдер туралы көзқарас тек Абайдың ғана жеке пікірі емес, қазіргі қалың көптің де, әсіресе, сыни тұрғыдан ойлауға қабілетті ХХІ ғасыр жастарының тұжырымдарымен сәйкес келетіндігі айқындалды. Мұны түсіндірудің ең оңай жолы: сыналған мақалдар арқылы танылатын әрекеттердің сипаты мәнсіз, ұлттық құндылыққа, имандылық жолға сәйкессіз, қазіргі қазақ дүниетанымының деңгейіне сәйкес келмейді. Әрине, ел арасында әр алуан жағымсыз әрекеттер кездесуі ықтимал, бірақ олар ұлттық құндылық пен ұлттық дүниетанымның негіздері бойынша қабылданбайды, қолдау таппайтын факторлар болмақ.

Мәселен:

Жарлы болсаң, арлы болма; Арлы болу не арсыздыққа бару – кез келген кісінің өз таңдауынан болмақ. Жарлы не бай болу жеке тұлғаның арсыз болуының себебі не сылтауы бола алмайды. Арлы болу – адами қасиеттің ең жоғарғы қасиеті. «Ардан кеткен соң, тірі болып жүрген құрысын». Арсыз болып, жақындарыңның, балаларыңның көзіне қарай алмай жүру – бұл дүниенің қорлығы.

Қалауын тапса, қар жанады, сұрауын тапса, адам баласының бермейтіні жоқ; «Қалауын тапса қар жауады» деудің ғылыми негізі бар. Судың формуласы H_2O , оның құрамында оттегі бар; демек оның қалауы табылса жануында ықтималдық бар екені анық. Алайда, өзің сияқты ет пен сүйектен жаралған адамның алдына барып, одан бір нәрсе сұрау, жалыну, аяғына жығылу, өтініш білдіру – жеке тұлғаның азаматтығына, арына сын. *«Сұрауын табамын, қалауын табамын деп жүріп қорлықпенен өмір өткізгенше, малды не жерден сұрау керек, не аққан терден сұрау керек қой».* Біреуден сұрап, сорлы болғанша, қолыңнан келгенше, өзің ұмтылсаң, өзің істеген нәрсенің берекесі де болмақ, өзің тапқан пайданың, қаржының ырзығы да ерекше.

Атың шықпаса, жер өрте деген мақалдың ішкі мәні – жағымсыз. Жаман, ұнамсыз әрекет жасап, қоғамдағы адамдарға немесе табиғатқа зиянды тигізіп, атыңды шығару дегеннің өзінде тыңдаушының эмоциялық әрекеті жағымды болмайтыны анық. Атың

шықпаса, дегендегі -са тұлғасы шартты мағынаны беретін жұрнақ, демек атыңды елге жаюдың, сен туралы өзгелердің білуінің, хабардар болуының негізгі шарты «жер өртеумен», бір нәрсені бүлдірумен байланысты болғанының не жақсылығы бар? Кез келген жеке тұлға өз атын жақсы да ізгі істерімен шығарса мақұл. *«Аттың атын шығаратын төрт тұяғы, адамның атын шығаратын тілі мен жағы»* деген мақалдың айтары әлдеқайда мол. «Жақсы сөзді жарым ырысқа» балаған қазақ халқы үшін жеке тұлғаның сөйлеген сөзінде көп мән бар. Кісінің атын шығаратын оның дұрыс айтылған, оң жол көрсететін, әділдікпен дұрыс шешім шығаратын, көпке үлгі боларлық өнеге айтатын, арғы-бергі тарихтан тағылымды сыр ақтаратын сөзі деген дүниетаным қазақ ұстаған өмірлік қалыпқа сай.

Алтын көрсе, періште жолдан таяды деген мәтелінің астары тар, кеңдік, биіктің, тереңдік өлшемінен кем. Періштенің тазалығы, ақтығы мен пәктігі, кіршіксіздігі – асыл қасиеті ретінде танылған мұсылмандық дүниетанымда оның «алтын» көріп жолдан таюы неғайбыл. Абай мұны *«Періште алтынды не қылсын, өзінің көрсеқызар сұмдығын қостағалы айтқаны»* дейді.

Жүз күн атан болғаниша, бір күн бура бол мәтелінің адам мінезіне қатысы бар. Әрине, әр мақал мен мәтелдің өзіндік мән-мағынасы бар, олардың ешқайсысы екіншісін дәл көшірмейді. Бірақ олардың кейбірі жеке сезімдер жетегінде кетуі де мүмкін екенін жоққа шығар алмаймыз. Барлық мақалдан ақиқаттың алмас қылышындай шындық пен әділдікті күту бекер. *Жүз күн атан болғаниша, бір күн бура бол* мәтелінде адами эгоизмнің көрінісі байқалады. Алайда, *«Тәңірге жазып, мінбей-түспей арып, шөмеңдеп диуаналықпен бір күн болған буралық неге жарайды?»*. Бұл дүниедегі таңдаған жолың «атандық» болса, бір күнгі «буралық» қылғаның бойыңа күш-қуат берер ме, абырой әкелер ме? Адам өз табиғатынан, өзінің табиғи қажеттіліктерінен азат бола алмайды, кейде өмірдің тарттырар азабынан да тәуелсіз бола алмауы ықтимал. Алайда адам табиғатына тән өзімшілдік қасиет, өзіндік мінез бар. Мұны түсіну де оңай емес.

Ата-анадан мал тәтті, алтынды үйден жан тәтті.

Моральдық кереңдік – бұл мақалдың мәнін шартты түрде осылай атауға болар, бәлкім. Субъектінің өзіне шамадан тыс көңіл бөлуін, адамгершілік, моральдық талаптарды елемейін, әдеп пен ізгіліктен мақұрым, көңіл көкжиегінің тарлығын білдіреді. *«Ата-анасынан мал тәтті көрінетұғын антұрғанның тәтті дерлік не жаны бар. Бұлардың бәрінен де қымбат ата-анасын малға сатпақ ең арсыздың ісі емес пе?»*. Мақалда айтылған ойға нақты жауап Абайдың өзінде. Мінез-құлықтың, баланың ата-анаға деген көзқарасын танытатын бір-біріне тікелей қарама-қарсы бағыт ұстанатын мақалдар жеткілікті. Бұл жағдайда ата-анадан малды артық көруден артық арсыздық болмақ емес. Сондықтан Абай сөзі бүгінде де аса өзекті қалпын сақтап қалады. Мәлімдеме түрінде тағылған айыптың маңызы артық, өзектілігін сақтайды. Өкінішке қарай, ата-ананы, үлкенді қадірлей алмау, бағасын байыптай білмеу – қазіргі таңдағы моральдық жағынан озудың емес, азудың көрінісіндей.

Қорытынды

Мақал-мәтел – шындықты түсіну мен қабылдаудағы тарихи тәжірибе. Психолінгвистикалық тұрғыдан, белгілі бір жағдайға сай мақал-мәтелдерді қолдану әрекеттің маңызды жағын анықтап көрсету, тыңдаушыны сендіру, иландыру, пікірді бұрынғы тарихи тәжірибелер арқылы дәлелді ету, айтылған ойды өзекті ету мақсатында болады. Жеке тұлғаның санасында мақал-мәтел – ықшам әрі дәлелді, нақты жауап берудің өзіндік жақсы формасы. Сондай-ақ мәдени нормалар мен дұрыс сөйлеу талаптарын жеткізудің, нормативті мінез-құлықты тәрбиелеу құралы саналады. Абай сынға алған мақал-мәтелдер қазақ ұлтының дүниені танудағы өзіндік көзқарасы, дүниетанымы бола алмақ емес.

Адамзат тарихында, мәдениетінде адам мінезі туралы сөз әрқашан болады және бола бермек, өйткені мінез арқылы қоғамда өзгеріс орын алады, қоғам ілгері дамиды. Қоғамдағы әр алуан қарым-қатынас негізінде уақыт рухы мен әлеуметтік даму үрдістері жаңаша көрініс табады. Сондықтан адам мінезі туралы жазу, ондағы психологиялық факторларды зерделеу әрқашан маңызды да, өзекті болмақ. Адам мінезінің таңғажайып тартымдылығының сыры бәлкім, күрделі мына өмірдегі бірегей тұлға – АДАМ баласының қасиетін білудің шексіздігінен болар. Бірде ашық, бірде тұйық, бірде байсалды да салмақты, бірде қаңбақтай жеңілтектік те жараса қалатын адам мінезінің қыр-сыры танылып болды дей алмас ешкім.

Өмірге жолаушы болып келген кез келген адам өзінің жер бетіндегі жолының бүкіл бөлігінде, өмірдің күнделікті алуан түрлі әрекетінде жүріп, көп қырлы динамикалық қозғалысында мінездегі жасырын өзгерістердің сыртқа шығып жататынын өзі де кейде сезе алмайды. Қарым-қатынастағы сан алуан әрекеттер мен жағдайларға сай мінездің де сан түрлі қатпарлары ашылып, анықталып, жеке адамның өзіндік келбетін ерекшелей бермек. Қазіргі ғылыми психологиялық интерпретацияда «мінез» феномені өзінің ерекше бай көріністерінің алуан түрлі сипатына жеке адамның материалдық, әлеуметтік және рухани өмірінің де байланысы болатынын көрсетеді. Мінездің ішкі және сыртқы сипаттары жеке тұлғаның қызметіне, әлеуметтік жағдайына, рухани құндылықтарды бағалап, оны керегіне жарата алу мүмкіндігіне, сонымен бірге оның генетикалық ерекшелігіне де қатысты болады.

Әдебиеттер тізімі

- Абай тілі сөздігі. (2011). *Абай тілі сөздігі*. Алматы: Өнер.
- Абай энциклопедиясы. (1995). *Абай энциклопедиясы*. Алматы.
- Абай. (1995). *Екі томдық шығармалар жинағы. Өлеңдер мен аудармалар, поэмалар, қара сөздер* (Т. 2). Алматы: Жазушы.
- Абай. (2020a). *Шығармаларының академиялық толық жинағы* (1-том). Алматы.
- Абай. (2020b). *Шығармаларының академиялық толық жинағы* (2-том). Алматы.
- Абай. (2020c). *Шығармаларының академиялық толық жинағы* (3-том). Алматы.
- Байтұрсынұлы, А. (2022). *Таңдамалы шығармалары*. Алматы: Қазақ университеті.
- Бөкейхан, Ә. (2010). *Шығармаларының 7 томдық толық жинағы. Полное собрание сочинений в 7 томах* (Т. 5). Астана: Сарыарқа Баспасөз үйі.
- Мырзахметов, М. (2010). *Абайтану* (1-том, б. 21–22).
- Abai.kaznu.kz. (n.d.). *Абайдың қара сөздері – рухани азық*. <https://abai.kaznu.kz/?p=1070>
- Abai.kz. (n.d.). *Абайдың он үшінші қара сөзі*. <https://abai.kz/post/6664>

References

- Abai encyclopedia*. (1995). Almaty. (In Kazakh)
- Abai. (1995). *Two-volume collection of works: Poems and translations, poems, "black words"* (Vol. 2). Almaty: Zhazushy. (In Kazakh)
- Abai. (2020a). *Complete academic collection of his works* (Vol. 1). Almaty. (In Kazakh)
- Abai. (2020b). *Complete academic collection of his works* (Vol. 2). Almaty. (In Kazakh)
- Abai. (2020c). *Complete academic collection of his works* (Vol. 3). Almaty. (In Kazakh)
- Abai.kaznu.kz. (n.d.). *Abai's "black words" – spiritual nourishment*. <https://abai.kaznu.kz/?p=1070> (In Kazakh)
- Abai.kz. (n.d.). *Abai's thirteenth "black word"*. <https://abai.kz/post/6664> (In Kazakh)
- Baitursynuly, A. (2022). *Selected works*. Almaty: Kazakh University. (In Kazakh)

Bukeikhan, A. (2010). *Complete collection of works in 7 volumes* (Vol. 5). Astana: Saryarqa Publishing House. (In Kazakh)

Dictionary of the Abai language. (2011). Almaty: Öner. (In Kazakh)

Myrzakhmetov, M. (2010). *Abaitanu* (Vol. 1, pp. 21–22). (In Kazakh)

A.B. Salkynbay

Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan

(E-mail: asalkbek@gmail.com)

Abai – A Reformer of Human Consciousness

Abstract. This article explores the worldview of the thinker Abai and his role as a reformer of Kazakh consciousness through the lens of his prose work *Words of Edification* (*Gakliya*). Abai's reform of traditional modes of thinking within the historically shaped Kazakh consciousness is not limited to his critique of proverbs, but also lies in his thoughtful re-evaluation of common judgments – sometimes made knowingly, sometimes not – urging a deeper, more critical engagement with these ideas. Through logical reasoning, Abai insists on the need to deepen certain concepts, interpretations, and judgments. His reformism lies in the creative introduction of new modes of thinking into the national mindset, worldview, and cognitive foundation. Abai revealed the golden thread of recognizing truth and self-awareness, presenting a simple yet effective system for understanding these profound ideas. He utilized straightforward thinking methods to explain complex truths. For instance, he uses *reductio ad absurdum* (proof by contradiction) to expose flawed patterns of thinking commonly accepted through simplistic worldviews: “Now it seems God grants wealth to some good-for-nothing without any effort. Yet when someone prays to God, works honestly, and seeks benefit through honest labor, God refuses to reward his effort – does not even allow him to feed his family properly, keeps him poor. He afflicts a harmless, innocent person with illness and disgrace, while letting thieves and villains remain healthy. Of two siblings with the same parents, He makes one wise and the other foolish.” This method, reminiscent of formal logic, was also used by Socrates. By employing a Socratic method, Abai encourages people to re-evaluate the logic and validity of their commonly held beliefs, to weigh right and wrong in the scales of reason. Thus, he cultivates the necessity of rethinking, guiding the development of critical thinking.

People often rely on ingrained cognitive patterns, the origins of which are frequently unknown. These patterns are especially hard to shed when rooted in religion or politics. Breaking these entrenched molds requires individuals with creative, critical minds. Abai's innovation lies in his ability to challenge these internalized norms and guide people toward truth and self-awareness.

Keywords: thinker, Abai, worldview, reformer, cognition, national consciousness, human nature

А.Б. Салкынбай

Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан

(E-mail: asalkbek@gmail.com)

Абай – реформатор человеческого сознания

Аннотация. В статье рассматривается мировоззрение мыслителя Абая и его реформаторская роль в формировании сознания казахского народа на основе его философских размышлений – «*Ғақлия*» (Слова назидания). Реформа, проведённая

Абаем в сложившихся когнитивных установках общественного сознания, проявляется не только в критике народных пословиц, но и в переоценке ряда укоренившихся, порой неосознанных, умозаключений с позиции рационального и критического мышления. Через глубокий логический анализ Абай подчёркивает необходимость дальнейшего осмысления и углубления отдельных понятий, оценок и представлений. Его реформаторская деятельность заключается в том, что он творчески внедрил в национальную систему мышления новые мыслительные навыки и подходы, обновив основные мировоззренческие ориентиры казахского общества. Он раскрыл путь к познанию истины и самопознанию, показав систему простого и доступного понимания сложных философских вопросов. Используя элементарные приёмы логического мышления, Абай показывает несостоятельность ложных представлений о справедливости мира, распространённых в повседневном языке, таких как: «Теперь, значит, один бездельник получает богатство без труда, а человек, молящий Бога, трудящийся честно, остаётся бедным и не может достойно содержать свою семью; или скромный и безобидный человек становится больным и униженным, а в то же время вор и злодей остаётся здоровым; у одних и тех же родителей один ребёнок оказывается умным, а другой – глупым». Путём сопоставления и логического вывода одного утверждения из другого он доказывает абсурдность такого рода мышления. Этот приём формальной логики применялся также Сократом. Следуя сократовскому диалектическому методу, Абай предлагает народу самостоятельно переосмыслить привычные умозаключения, различить логичное и нелогичное, истину и заблуждение, взвешивая их на весах разума. Тем самым он формирует необходимость критического переосмысления и направляет познание к более глубокой рефлексии.

Сознание человека, как правило, подвержено влиянию устойчивых когнитивных шаблонов, происхождение которых зачастую неизвестно. Особенно сложно освободиться от моделей, навязанных религией или политикой. Нарушение этих установок свойственно личностям, достигшим уровня критического и творческого мышления. Реформаторская сила Абая заключается в том, что он сумел разрушить устоявшиеся в коллективном сознании догматические схемы, указав путь к истине и самопознанию.

Ключевые слова: мыслитель, Абай, мировоззрение, реформатор, познание, национальное сознание, человеческая сущность

Автор туралы мәлімет:

Салқынбай А.Б. – филология ғылымдарының докторы, профессор, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы қ., Қазақстан. ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2334-7499>.

Information about author:

Salkynbay A.B. – Doctor of Philology, Professor, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan. ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2334-7499>.

Сведения об авторе:

Салқынбай А.Б. – доктор филологических наук, профессор, Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан. ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2334-7499>.

